

Põleva ihu sügis: märkmeid Jaan Oksa proosaluulest

Ian T. Gwin

Teesid: Selles artiklis vaatlen uuesti Jaan Oksa kurikuulsat kolmeosalist proosaluuletust „Emased“, „Ihu“, ja „Nimetu Elajas“ (1908–1909). Tuginedes arhiiviallikatele, keskendun „meeleolu“ ja „maastiku“ (*paysage*) kujunemisele nii poeetiliste vormide kui kujundite tasandil. Väidan, et meeleolu kirjutamine väljendab rahvusluse küsimust, haarates kaasa Vene impeeriumi soolise ja seksuaalse kriisi. Maastik toimib ka ema(maa) ähvardava kujuna. Oks põimib seega oma eksperimentaalses loomingus dekadentsi rahvuslusega ning hilise keisririigi seksuaalkriisi pärandiga, kehastades hullumeelse geeniusse kuju väljasureva ja ohustatud „soo“ – maa-eestlaste – nimel.

Võtmesõnad: proosaluule, põhjamaine dekadents, sümbolism, Noor-Eesti, rass, sugu, seksuaalsus

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v29i36.26292>

Sissejuhatuseks

Jaan Oksa (1884–1918) looming sündis mitme vaimse voolu lõikumiskohas: mõjutatuna prantsuse ja põhjamaade dekadentsist, liitus ta 20. sajandi alguses Noor-Eestiga, lüües nõnda kaasa modernistliku kirjanduse ja identiteedi kujundamises Vene impeeriumi loojangul. 1908.–1909. aastal Samaara kubermangus loodud proosaluuletsükk, mis valmis vahetult enne Oksa aresteerimist ja naasmist Eestisse, on viimasel ajal pälvinud ulatuslikku kriitilist tähelepanu (Haljak 2024a; Luks 2024). Käesolevas artiklis keskendun just nendele tekstidele – „Emased“, „Ihu“ ja „Nimetu elajas“ –, mis on 2003. aasta väljaandes koondatud pealkirja „Sugu“ alla. Tuginedes oma magistritöös (Gwin 2022) välja arendatud postkoloniaalsele lähenemisele, käsitlen neid tekste nüüd kriitilise rassiteooria võtmes, paigutades Oksa proosaluule nii varajase eesti modernismi konteksti kui ka dekadentsi, mandumise ja hullumeelsuse diskursustesse revolutsioonijärgses Vene Keisririigis. Tuginedes arhiiviallikatele, keskendun „meeleolu“ ja „maastiku“ (*paysage*) kujunemisele nii poeetiliste vormide kui kujundite tasandil. Oksa tekstides esinev „primitiivne“ seksuaalsus, mis saab tõuke maarahva keskkonnast, astub minu tõlgenduses vastu sajandivahetuse eesti kirjanduse ja keele provintslikule ja koloniseeritud staatusele.

Oks põimib oma eksperimentaalses loomingus dekadentsi rahvusluse ja hilise keisririigi seksuaalkriisi pärandiga, kehastades hullumeelse geeniusse kuju väljasureva ja ohustatud „liigi“ – maa-eestlaste – nimel. Tema elliptiline ja ornamentaalne proosavorm keskendub sümbolistlikule eristusprintsibile, milleks on „sugu“ – mitmetähenduslik mõiste, mis ühendab endas nii rassi kui seksuaalsuse, allutatuse ja objektistamise, kehaliseks muutmise ja pärisorjuse varjundid. Analüüsin tema proosaluulet kui

Jaan Oks. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, EKLA, A-37:4580

afekti – või „meeleolu“ – kujutamise ja läbimängimise vormi. Tuginedes Schopenhaueri mõjule, tõlgendan neid tekste kui spekulatiivset masohhismi metafüüsikat – omalaadset „pornoteoloogiat“.

Selle tsükli autoerootilistes kujutlustes naaseb koloniseeriva kristliku patriarhaadi alla surutud maternaalne mateeria „emaste“ kujul – olenditena, kes neelavad subjekti endasse ühtaegu võimas-meheliku, ent hukatavalt feminiinse loodusena. Revolutsioonilise ajahetke paisumises saab ihu nende olevuste hääbuva sugutamisejõu kandjaks ja objektiks, läbides üha uusi ümbersünniringe. Sealjuures tõuseb „nimetu elajas“ esile kui bioloogilise saamise ja ilmutuse hirmuäratav jumalus.

Ketser provintsist

Teoses „Nordic Literature of Decadence“ esitavad Pirjo Lyytikäinen, Riikka Rossi, Viola Parente-Čapková ja Mirjam Hinrikus maadekadentsi mõiste kirjandusliku dekadentsi ühe alamvormina. Looduse ja tema sesoonse ringkäigu poole pöördumisest kujunes kunstnikele põhjamaade hilise modernismi kontekstis 20. sajandi algul viis vastanduda linnastumise ja progressi narratiividele, tuues mängu uue dekadentliku strateegia (Lyytikäinen jt 2020, 24–27). Nagu Rossi on osutanud soome kirjaniku Joel

Lehtoneni näitel, omandas „primitiivse“ maarahva kultuur ambivalentse tähenduse: ühelt poolt projitseeriti sinna tsivilisatsiooni ärevus ja industrialiseerimise valud, teisalt kinnitati selle kaudu sidet kohaliku ja looduslähedase identiteediga (Rossi 2020, 120–121). Selline primitiivsuse võimendus sai võimalikuks kahe asjaolu tõttu: esiteks tänu kultuuriliste keskuste kaugusele Lääne-Euroopast ning teiseks tänu agraarse, talupoegliku elulaadi müüdile, mida romantiline natsionalism kogu piirkonnas rahvuskehandi arhetüübina esile tõstis.

Jaan Oks elas läbi sarnaseid pingeid, ent vähemusrahvuse esindajana Vene impeeriumis. 1905. aasta revolutsiooni ajal astus ta välja eesti alamkihtide eest, pidades meelevaldustel poliitilisi kihutuskõnesid. Nagu Tuglas ja mitmed teised nooreestlased, otsustas ta tagakiusamise eest põgeneda. Ent Lääne-Euroopasse suundumise asemel sõitis Oks 1908. aastal Venemaa äärealale Samaara kubermangu, kus asus tööle õpetajana. Sealne elu oli kurnav: ta töötas pikki päevi, sõi harva ning suhtles vähe. Samal ajal süvenes ta füüsika, anatoomia, psühholoogia ja vene kirjanduse õppimisse (Oks 2004, 370). Usun, et just nendes tingimustes sündinud proosaluuletüklis andis Oks end allakäiva impeeriumi „erootika, ekstaatilise raevu ja lagunemise“ meelevalda (vrd Sirotkina 2002, 120). Revolutsioonijärgsed reformid, ränne maalt linna ning kasvav kirjaoskus tekitasid nõudluse massiajakirjanduse järele. Seksuaalsusega ühel või teisel moel seotud teemad muutusid avalikus arutelus keskseks (vrd Crone 2010). Poliitilised kommentaatorid kasutasid metafoore seksuaalsest kõlvatusest, viidates sellistele seksuoloogidele nagu Otto Weininger ja Vassili Rozanov, ning otsisid süüdlasi sageli juudi vähemuste hulgast (Engelstein 1996, 301). Masturbeerimine, samasoolised suhted ja promiskuiteet olid märgilise tähtsusega küsimused kristlike konservatiivide jaoks, kes pelgasid masse, moraalset allakäiku ja individualismi. Psühholoogiast pärinevad neurasteenia ja mandumise mõisted omandasid poliitilise kaalu, jutud rahvusliku iseloomu nõrkusest käisid ühte jalga uue „vaimse hügieeni“ diskursusega.

Kandes oma teksti üle Vene impeeriumi psühhiaatrilise ja seksuaalse kriisi diskursused, liikus Oks maa-dekadentsist edasi provintsi-dekadentsi suunas. Leo Luks on küll väitnud, et Oksa puhul pole linnatemaatika asjakohane – tema kirjandus sündis „metsikul ääremaal“ –, kuid tema proosaluule erootiline kinnisideelisus asetab ta hilisimpeeriumi dekadentlikumate „geeniuste“ sekka (Luks 2024, 84). Termin *provintsi* ise pärineb juba Rooma ajast: see tähistab vallutatud maad ja rahvast, kelle võimukeskus on mujal – tema poliitiline ja kultuuriline raskuspunkt asub väljaspool (Epstein 2003, 268). Oks mõtestab seda provintslikkust Rooma eeskujul. Avaldamata essees käsitleb ta varakristlike institutsioonide arengut, keskendudes preester Ariuse mõtetele. Arius väitis, et Kristuse inimlik hing on Jumala loodud eraldiseisev substants, mis eksisteeris enne aega. Sellest arianismist sai kristluse vorm, mille võtsid omaks risti-

usustatud germaanlased. Ehkki kaks oikumeenilist kirikukogu kuulutasid arianismi ketserluseks ja kinnitasid ametliku õpetusena kolmainusliku metafüüsika, elas arianistlik maailmatunnetus edasi, seda just väikerahvaste seas, keda Rooma impeerium vallutas, ristiusustas ja sundis ladinakeelseks (Oks dat.-ta c). Oksa proosaluule ketserlik filosoofia seob selle ajaloolise kogemuse Eesti koloniseerimisega Vene tsaaririigi koosseisus. Tema jaoks tähistab impeeriumi allakäik „uue Rooma“ lagunemist arianistlikus, ketserlikus tähenduses (vrd Dowling 1986, 102).

Oksa loomingut on varem käsitletud seoses luterluse ja Nietzsche „jumala surmaga“, kuid vähem impeeriumliku diskursuse ideoloogilises raamistikus. Marianne Lind kirjutab oma magistritöös, et Oks kasutab „koleduse esteetikat“, kujutades jumalatut maailmakorda, kus valitsevad lagunemine, suitsiid ja surm (Lind 2018). Lisaks Euroopa vaimukultuuri rekontekstualiseerimisele tegi Lind olulist tööd, korrastades Oksa arhiivimaterjale, mis toetavad ka käesolevat uurimistööd (samas, 69). Viimastel aastatel on uurijad keskendunud proosaluulele kui ruumile, kus sünnivad seksuaalsed transgressioonid, asetades selle Euroopa *fin de siècle*’i nihilismi mõttelisse järjepidevusse. Leo Luks (2024) loeb Oksa proosaluuletusi hilise Nietzsche valguses (1884–1888). Nendes võib näha inimese kui sugulise olevuse dekonstruktsiooni, mis väljendab irratsionaalset „kosmilist pessimismi“, milles kogu tegutsemine on allutatud brutaalse orgia rütmile. Alternatiivse tõlgenduse pakub Kristjan Haljak, kes toob esile Oksa tekstidesse kätketud „primitiivse“ või paganliku tasandi. Sellise lähenemise järgi juhib erootiline üleastumine loodust ja kosmost pideva, ent ebakindla soolise määratlemise protsessi poole, tungides niiviisi panpsüühilisse metafüüsikasse.¹ Selline sugudevaheline voolavus haakub Noor-Eesti kirjanduse androgüünsete kujunditega (näiteks Randvere „Ruthis“), aga ka hõbeajastu vene autorite, nagu nt Vassili Rozanovi panpsüühilise monismiga (Mondry 2010). Haljaku käsitlus põhineb teistsugusel narratiivsel mudelil: Lautréamonti „Maldorori laulude“ proosaluulel ning Julia Kristeva protsessuaalse subjekti kontseptsioonil, mille abil analüüsitakse Oksa tekstide mitmehäälsed jutustamislaade (Haljak 2024a; 2024b).²

I. Meetod ja ülesehitus

Selles artiklis kasutan eelnevalt mainitud uurimustest tõukuvat mõistestikku ning väidan, et Oksa duaalsusele tuginev ketserlik metafüüsika – mille keskmes on maskuliinse ja feminiinse vastandus – vormus moderniseeruva Eesti kolonialistliku mineviku

1 Haljak arendab seda tõlgendust oma doktoritöös edasi, väites, et Oksa loomingus peitub latentne revolutsiooniline potentsiaal (Haljak 2024b, 25), ning osutab ka „kolmainususele“, mis vastab omamoodi seksuaalsuse ja jumalikkuse analoogiale (samas, 161). Minu käsitlus erineb tema võrdlevast kirjandusteoreetilisest ja psühhoanalüütilisest lähenemisest rõhuasetuse poolest – keskendun rohkem ajaloolises kontekstis juurduvatele rassi ja seksuaalsuse küsimustele.

2 Oks kirjutab Friedebert Tuglasele, et „Meeleolud“ valmivad tsükliks, mida ta kirjutab ringiratast-läbisegi (Oks 2004, 279).

mõjul. Toetun Roderick Fergusoni, Heather McClintocki ja teiste postkoloniaalsete mõtlejate töödele, kes näitavad, kuidas rassipõhised regulatsioonid soolisuses ja seksuaalsuses kujundavad ühiskondlikke suhteid. Oksa seksuaalsed üleastumised väljendavad rassilise vormimise ja rahvusluse kehtestamise protsesse: kirjutades hingetust ja kannatavast „ihust“, arendab ta välja poeetilist sõnavara, mis meenutab Hortense Spillersi kirjeldusi Atlandi orjakaubandusest – kontekstist, kus vangistatud kehad taandati objektideks, muutes nad samal ajal sensuaalsuse allikateks (Spillers [1987] 2017).³

Ehkki pärisorjus kaotati Eestimaa kubermangus juba 1816. aastal ja baltisakslaste mõju eestlaste kultuurilisele kujunemisele oli märkimisväärne, jäid klassierinevused talupoegade ja eliidi vahel – eriti Saaremaal – püsima. Talurahvas kannatas võimaluste puudumise all, mida süvendasid etnilised erisused, patriarhaalne kord ja koloniaalne ekspluateerimine. Oksa proosaluuletustes avaldub „ihu“ kui kehaline tunnistus sellest etniliselt laetud erinevusest, mida võimendas Vene impeeriumi kultuuriline surve.

Artikli teises osas pöördun tagasi Oksa proosaluuletuste vormiliste uuenduste juurde ning demonstreerin oma vormilis-ajaloolist analüüsimetodit. Väidan, et „meeleolu“ kui žanriline element toimib kahes plaanis: esiteks teksti sisemuses – toetudes Schopenhaueri filosoofiale – tsüklilise iha elliptiliste kirjeldustena; teiseks formaalse tekstikoe endana kui Oksa katse elustada eesti kirjandust dekadentsi ja proosaluule kaudu. See teine aspekt seostub Hippolyte Taine'i kunstiteooriaga, mille järgi iga kunstiteos väljendab rahvuse pärilikku „temperamenti“. Oksa usk, et moodsa kunstniku esteetiline läbimurre toimub jumaliku armastuse ja seksuaalse kire kaudu ning väljendub meeleolude prohvetlikkuses – siin võib näha sarnasusi W. B. Yeatsi esseega „The Autumn of the Body“ (1903). Yeatsi hilisem püüdlus arendada „aristokraatlikku ja esoteerilist iiri kirjandust“ nii aadlile kui lihtrahvale haakub Oksa uuendustega eesti keeles (vrd Dowling 1986, 247–248). Nagu Jaan Oksa kirjanduskriitikale tuginedes näitan, ei kustunud temas kunagi 1905. aastal süttinud revolutsiooniline leek – Oks võttis enda kanda ohvrirolli „rahva“ kui kujuneva eesti rahvuse nimel.⁴ Selle eesmärgi teenistuses läbis tema poeetika „literatuurse kõdunemise“ etapi, astudes vastavusse hilisviktoriaanliku orgaanilise metafooriga, mis kirjeldab keelte ja rahvuste kasvu- ja hääbumistsükleid (samas, 46).

Artikli kolmandas osas käsitlen soo ja rassi põimumist Oksa proosaluuletuste maastikulises poeetikas ehk *paysage*'is. Analüüsin Oksa jutustajahääle agressiivset

3 Muidugi ei väida ma, et Läänemere piirkonna pärisorjuse tingimused oleksid identsed Atlandi orjakaubandusega – need erinesid mitmes olulises aspektis, olgu kas või ülemerelise sundrände ja mustanahalise poliitika poolest.

4 Tema tegelik surm (25. veebruaril 1918) järgnes vahetult Eesti iseseisvuse väljakuulutamisele ja sellele järgnenud Saksa sissetungile – ajaline kokkulangevus, mis kinnistab tema tekstide esoteerilist messianismi.

maskuliinsust ja tema kinnisideelist keskendumist emalikule funktsioonile kui rassistliku allasurumise poeetilist väljendust. Kolmanda teksti ehk „Nimetu elaja“ (1.7.1909) žanrimääratluseks valis Oks teadlikult prantsuspärase mõiste *paysage*, osutamaks maaelu motiivide kordumisele terves tsükliis. Koduloomad, karjakasvatus, põllumajanduslik tootmine ja sügisene maastik korduvad tema „ornamentaalses proosas“ (vrd Gordon 1992, 20). Keha ja maastiku vaheline piir sõltub aga alati „meeleolust“ – kohaliku kogemuse afektist, kuhu kuuluvad nii pornograafiline pilk kui rassilise erinevuse mõjud – mõlemad ohustavad Vene impeeriumi homogeenset „rahvust“ ja toimivad kui dekadentliku „tõu“ sümptomid (vrd Hearne 2021, 216).

Selles osas viitan „ema(maa)stikule“ kui maastiku ja meeleeolu kirjeldusele läbi emaste masohhistlike aistingute. Kui 19. sajandi seksuoloogia sidus masohhismis naiselikkuse seksuaalsust, hälbimust ja mehelikkuse moondeid, siis selle tähendusvälja ajaline liikuvus on võimaldanud mõista võimukogemust ja selle mõju kehalisusele. Selles mõttes järgin Amber Musseri laiemat arusaama masohhismist kui aistingute ja võimu dünaamikast (Musser 2014). Musser tõlgendab musta keha teisenemist bioloogiliseks substantiks ajaloolise tagajärjena musta tööjõu kaubastamisele orjakaubanduses, käsitledes sealjuures seksuaalset ekspluateerimist nn primitiivse seksuaalsusena. Valge subjektsuse varjupool seega ongi mustade objektistamine ehk „lihastamine“ (ingl k *enfleshment*) – keha kinnistumine kannatuse ja valu külge.

Franz Fanonile tuginedes märgib Musser, et individuaalsuse kadumine „mustaks saamises“ ei vii masohhismis ideaalse muundumise ehk uue subjekti tekkimiseni. Pigem kinnitab teisele kuulumine keha staatust lihana isiksuse arvelt (samas, 108). Bioloogiliseks muutudes kogeb objektistatud isik ajaloo kokkuvarisemist ning stagnatsiooni ja kleepuvuse aistinguid (samas, 115). Ehkki Oksa protsessuaalne subjekt kehastab sageli agressiivset mehelikkust, kulmineerub tema nauding alanduses – sõnastamatus valus, mis purustab subjektsuse: ema(maale) pühendatud masohhismis ja ihu lihalikus piinas (vrd Scarry 1985).

Neljandas ja viimases osas pöördun Oksa „sugulise tsükli“ kolmanda osa ehk „Nimetu elaja“ ning selle edasiste filosoofiliste tõlgenduste poole. Ühelt poolt kujutab Oksa proosaluule iha-produktsiooni pornograafilise üleastumisena. Filosoof Charlie Blake käib välja pornoteoloogia mõiste, et kirjeldada erootilise naudingu afektiivseid stseene (Blake 2011, 175). „Ema(maa)stikes“ kirjutab Oks üles ihasid, mis võtavad spektraalseid ja sümboolseid vorme, ühendades naudinguid ja soove intervallides, mida Blake nimetab ingellikeks või deemonlikeks (samas, 191). Teisalt võib Oksa metafüüsikat võrrelda hinduistlike ja budistlike kosmoloogiliste kirjeldustega afektiivsetest vaimutõbedest, meelehäiretest, mis mõjutavad kõiki elusolendeid. Vastandusena kristlikule metafüüsikale pakun, et „meeleolude“ afektiivset tööd võib tõlgendada ka praktikana, mille kaudu nähakse kõiki olendeid „emadena“ potentsiaalselt lõpututes

taassünnitsüklites. Oks seob maa naiselikkusega, kuid ka „emad“ ise on kurnatud selle põllutööjõu eest hoolitsemisest. „Ema-kerakene ei hooli sellest, et poegadel palavus higi nahast välja kisub; ta veereb aga päikesele veel ligemale“ („Põllukivi“ lõpp; Oks 2003, 75). Kui seda lugeda kaastundliku teona, muutub autor-jutustaja enesesüüdistamine metafoorseks sügiseks, mil keha „põleb“.

II. Meeleolu: tsükliline iha ja eesti kirjanduse hääbumine

Luuletsüklis viitab Oks otseselt olendite pingutustele orgaanilise viljastumise suunas, nimetades seda elutahteks (sks k *Lebenswille*) (Oks 2003, 59; Lind 2018, 32; Schopenhauer 2010).⁵ Tsaari-Venemaa ideelises keskkonnas oli universaalse tahte mõiste laialdaselt kasutusel arstide, poliitikute ja sotsiaalsete mõtlejate sõnavaras. Universaalse tahte nõrkust peeti ühtaegu nii sotsiaalse alaväärsuse sümptomiks kui ka „teise“ loomupäraseks omaduseks (vrd Sirotkina 2002, 125). Nagu on osutanud Marianne Lind, Piret Peiker ja teised, seostati Noor-Eesti ideoloogilises ruumis rassist mõjutatud bioloogilisi diskursusi rahvusliku enesekujutluse, vitaalsuse ja ellujäämise küsimustega (Lind 2018; Luks 2024). Need moraalselt laetud, rassilised rahvuskäsitlused tuginesid ühelt poolt Euroopa püüdlustele klassifitseerida eestlasi (nagu ka teisi soomeugri rahvaid) kui madalamat rassi, teisalt aga väikese rahva sisemistele enesetõlgendustele ja stereotüüpidele (vrd Kalling ja Heapost 2013, 102). Rahvuse suuruse, kestvuse ja enesetaju pärast tundsid ärevust sellised mõtlejad nagu Villem Grünthal-Ridala (1885–1952) ja Johannes Aavik (1880–1973), kes väitsid, et Darwini rekursiivse valiku seadus mõjutab eesti rahvast – rahvast, kelle iidne vabadus on taandunud alaväärsuseks. Erinevalt baltisakslastest, kes nägid eestlasi läbi „slaaviliku moraali“ prisma, ihkasid nemad romantilist, nietzschelikku utopismi.

Oks kujundas endast romantilise geenius, tuginedes *fin de siècle*’i arusaamadele hullumeelsusest kui rassilisest või bioloogilisest mandumisest (Hennoste 2022, 180).⁶ Ta astus sammu nooreestlaste jälgedes, pooldades seda, mida Jean Pierrot (1981, 124) on nimetanud dekadentlikuks seksuaaldilemmaks – armastuse kui väärdunud jõu äratundmist ja naisepõlgust, mille kohaselt kogu seksuaalsus peab väljenduma süütundes, enesealanduses või satanismis. Nagu Lind (2018) väitis, läks Oks samuti kaasa

5 Tõenäoliselt oli Oksa seos Schopenhaueri mõttemaailmaga sügavam, kui seni on teaduskirjanduses märgatud. Looduse feminiseeritud kujutamises viitab „Emaste“ jutustaja meeleolule, mis on truuks jäänud nirvaanale – india usu-terminile, mis tähistab kannatusest vabanemist: „Väga rahul on tuuled ja sajud, mägi nikutab peaga ja meri naeratab silmades, sest lõhnab, kerge, nirvaanatruu meeleolu on leitud ühe läbi, kelle terve väärtus on andmises...“ (Oks 2003, 247). Schopenhauer (1988; 2010) käsitleb nirvaanat seoses surmaga, nähes selles ainsat võimalust pääseda elutahte teadvuse lakkamatust uuenemisest, ning naaseb selle mõiste juurde oma „Seksuaalse armastuse metafüüsika“ lõpuosas (Schopenhauer 2010, 519).

6 Nõukogude ajal liigitati Oksa looming koos vene hõbeajastu autoritega dekadentlikuks ning see jäi kirjanduslugudes tõrjutuks (Hennoste 2022, 282).

ajastule iseomase Schopenhaueri-vaimustusega.⁷ Tema jutustaja lükkab tagasi romantilise armastuse, kirjeldades, kuidas tahe – oma lõputus ihkamises – ohverdab indiviidi liigi (*Gattung*) paljunemise nimel.⁸ Schopenhauerile avaldub elutahe kogu liigi kaudu. Ent Oksale ei ole eesti liik või sugu igavene – see on hääbumas, määratud väljasuremisele. Tema proosaluule võtab selle äratundmise – „liigitunde“ (*Gattung-sinn*) – omaks: elutahe taastoodab end teadvustamatu seksuaalse äratundmise kaudu. Oks kujutab eesti „tahet“ üleastuva jõuna, mida tõmbab haiguse, nõrkuse ja vanaduse koleduste poole. Vene impeeriumi homogeense „rahvuse“ rüpes ja baltisaksa koloniaalvõimu alluvusraamistikus muutub „sugu-tõug“ (*breed-sex*) allutatud rahva mäsuliseks fantaasiaks – tema sooviks saada moodsaks rahvuseks. Oma varastes ajakirjandusartiklites kutsub Oks üles hariduse arendamisele, ent väljendab samas rahulolematust eestlaste olukorra üle: „„Rahvas““ ei saa rahvas olla, ta on sunnitud koorma-vedajaks hakkama ühe või teise juhi vankri ees“ (Oks 2004, 88). Oma belletristikaga pöördub ta lugejaskonna poole, keda peab võrreldes teiste „kultuurrahvastega“ (samas, 298) nõrgaks nii kriitilises mõtlemises („arvustusvõimes“) kui ka haritud ilumaitses.

Schopenhaueri käsitluses ei ole elutahe midagi, mida saaks täielikult või adekvaatselt väljendada üksiku indiviidi kaudu. Sellest lähtuvalt ei suuda ka Oksa teksti polüfooniline häälestus „muutuda individuaalseks“ – see ei lahustu romantilisel viisil ühe allutatud ja hääbuva rahva viimases esindajas. Protsessuaalne subjekt tegutseb siin kui „liigi geenius“, mõtiskledes soolisuse kui liigiomase nähtuse üle, ulatudes sümboolselt nähtavast maailmast kaugemale (Schopenhauer 2010, 565). Tsükli ajaline ja jutustav ringstruktuur kannab tunnistust väsinud igatsusest ja nõrgenenud tahte rikutud fantaasiatest. Proosaluule sõnastab selle nõrgenenud tahte „meeleolud“ poeetilises keeles: eesti sõna *meeleolu* kui „meele-seisund“ viitab vahetumalt tunnetuslikule teadvusele. Vaimse teadvuse vormina jäävad „meeleolud“ seotuks tsüklilise eksistentsiga, alludes häiritud afektidele, mis toovad kaasa pideva taassünni ja taastootmise (vrd Sonam 1997, 39). Nagu budistlikus maailmapildis, taastoodavad „meeleolud“ nii mõtet kui elu ennast – nad on kui „emakad“ mööda sügisest maastikku ringlevas proosaluules.

Koos Aaviku ja teiste nooreestlastega uskus Oks, et eesti keele ja kirjanduse arendamine on hädavajalik, et vastata „rahva“ allakäigule – rahva, keda oli vaid miljon ning

7 Soome kirjanik Volter Kilpi, keda nooreestlased kõrgelt hindasid, käsitleb Schopenhaueri filosoofiat oma 1902. aasta esseekogumikus „Inimesest ja elust“ („Ihmisestä ja elämästä“). Nagu märgib Lyytikäinen, toetub Kilpi idealismitõlgendus tema ornameenteeritud proosaluules esinevale „meeleolude“ (*mieli-ala*) kujutusele (Lyytikäinen 1992, 136).

8 Lisaks 19. sajandi bioloogilisele tähendusväljale on *Gattung*’i mõistel oluline koht ka saksa idealistlikus filosoofias – see tähistab inimliku mõistmise transsendentaalset printsiipi ning Immanuel Kanti „Puhta mõistuse kriitikas“ ühtsuse ja sarnasuse alust (Spierling 1984; Schopenhauer 1980).

kelle päralt oli nende „väike Arkaadia“.⁹ Samas kritiseeris ta eelmist rahvusromantiliste kirjanike põlvkonda saksa eeskujudest ammutamise ja vananenud mütoloogia kasutamise pärast. Need kriitilised tähelepanekud käivad käsikäs „meeleoludele“ teoreetilise aluspinna loomisega ning uue, proosaluulele lähedase kirjandusvormi taotlemisega kirjanduskriitilistes tekstides – kuigi mitmed sellised väljaütlemised jäeti 1911. aasta trükiversioonist välja (Oks 2004, 202).¹⁰ Oks oli teadlik folkloori rahvusülesest iseloomust ning soovis paljastada neid „kirjanduslikke kleptomaane“, kes kasutasid saksa ajalehtedest pärit süžeesid ja motiive eesti rahvuskultuuri teenistuses. Ta kritiseeris romantilist filoloogiat, mida Friedrich Reinhold Kreutzwald ja teised varased autorid olid kanoniseerinud, ehitades üles rahvuslikku keele- ja kultuuriidentiteeti.¹¹ Sarnaselt Aavikuga esitas ka Oks nietzschelikku kriitikat rõhutatud talupoegliku identiteedi aadressil: muistse, paganliku mineviku ülistamisest oli saanud vaesuse märk. Ühes väljajäetud lõigus annab ta hävitava hinnangu sedasorti kirjanduse primitiivsusele ja osutab eesti kirjanike seas valitsevale hirmule: „Kõik jooned ja peatoonidgi nii apostroflised on primitiivne moment kultuur. elus. Meie kardame nii väga „oma“ rudimenti – kui see pea ei parane... Siis homme joome jälle – muinasaja ehtinud piima“ (Oks dat.-ta a, 11–12; autori kirjaviis säilitatud).

„Muinasaja ehtinud piim“ on pilkav kujund, mis osutab Oksa pessimismile ning kehastab orgaanilise metafoorina põllumajandusliku rahva kuvandit. Ent isegi tema konservatiivse rahvuskirjanduse eitusest sünnib revolutsioonilises proosaluules realiseeruv modernistlik vastumudel. Kui Oksa jaoks oli olemasolevas kirjanduses rahvuslik element haiglane, siis tunnetas ta samal ajal, et rahva kitsalt määratletud „meie“ on jäänud kirjanduses käsitlemata – samamoodi oli jäänud välja arendamata tõeliselt psühholoogiline ja kunstiline lähenemine. Meeleolu mõiste (*Stimmung*) oli juba 19. sajandi lõpul soome ja eesti kirjanduses kasutusse võetud, näiteks Juhani Aho loomingus.¹² Nii nagu Yeats oma 1903. aasta essees, nägi ka Oks selles mõistes kontseptuaalset vahendit, millega väljendada erootikat ja modernistlikku olevikku.¹³ Erine-

9 Oks esitab selle seisukoha essees „Kriitilised tundmused“ ning allpool mainitud kirjutises „Meie jutukirjanikke vaatamas“ (Oks 2004, 228).

10 Tollest ajajärgust pärit kirjavahetuses kasutab Oks oma loomingu iseloomustamiseks sõna *meeleolu* (2004, 272). Pikkades proosavormides poeetiliste võtete kasutamine paelus Oksa, nagu ka teisi dekadente, kuna sedasorti lähene-mine võimaldas tekstiliselt edasi anda vabaduse ja allumatuse ideid (Desmarais ja Weir 2022, 363).

11 Iroonilisel kombel meenutab luuletsükli heteroseksuaalse armastuse allegooriline ja romantiline käsitlus kirjan-duslikku müüti „Koit ja Hämarik“, mille kirjutas estofiil Friedrich Robert Faehmann 1840. aastal (vt Unt 1996, 54): „See on siis – ja see on õhtu rumal, aga iharikas. Ja teine on ka: sest kõik, mis taeva poole vaadata saab, on kahekesi. Nad on vastastikku sugud – hommik ja õhtu. Aga üksi on nii üleliia luulelik, et võimata on“ (Oks 2003, 247–248).

12 Kriitik Kasimir Leino kirjeldas Aho 1890. aastal ilmunud romaani „Üksinda“ („Yksin“) kui teost, mis kõigub realismi ja idealismi vahel, ning nimetas autorit meeleolude poeediks – *mielialojen runoilija* või *ein Dichter der Stimmungen* (Leino 1890).

13 Oks osutab 1908. aasta kirjanduskriitikas teose toonile ehk „valitsevale“ meeleolule, märkides: „[. . .] aga nüüd näeme nagu rohkem Stirneri „Saninlist“ meeleolu langemist – indiviidi „segadust““ (Oks 2004, 179).

valt konservatiivsetest rahvuslikest autoritest, kes eelistasid väljendusvormina ajaloolist romaani, soovis Oks anda edasi eluolusid revolutsioonilisel ajastul ja afektide tasandil:

Iga kirjanik on kuidagi impressionist ja on kuidagi idealist. Pärast materialist enam ei kirjutaks. Läbi oma meeleolu näeme maailma ainult [selle] käesolevas momendis.

Raamiks on meie ajajärgu iseloom, meie individuaalne temperament, meie kasvatus, meie elutingimuste mõju. Ajaloolistes töodes on meeleolu valesti valitud, utoopilistes ettekujutustes puudub aja atmosfäär. Kõige väärtuslikumaks võivad siis saada ainult oleviku meeleoluga sugutatud elemendid.

(Oks dat.ta a, 11–12)

Uurijad on osutanud, et juba Oksa varasemates juttudes kaldub tema esitatud „meeleolu“ lootusetuse ja katastroofi poole – isegi siis, kui ta käsitab vabadust anarhistlikust vaatepunktist (Lukas 2005). Nagu Oksa enda kriitilised kirjutised näitavad, on „meeleolu“ seotud ka psühholoogiliste käsitlustega temperamendist kui inimese iseloomu või loomuse väljendusest. Tõenäoliselt pidas Oks silmas Hippolyte Taine'i teooriaid („Philosophie de l'art“, 1865), mille kohaselt on iga kunstiteos määratletud kunstniku päritava temperamendi kaudu, mida omakorda kujundavad tema ümbruskond (*milieu*) ja koht ajaloolises ajas (*moment*). Kuigi Oks pooldas eesti kirjanduse uuenemist *Stimmung*'i ehk meeleolu kirjelduse kaudu, võib väita, et diskursiivselt vastandas ta end koloniseeritud vähemuse kannatustele, mis alateadlikul väärtustasandil kehastasid taine'ilikku arusaama rassist.

1905. aasta revolutsiooni järel oli eesti rahvuslikku huvi kehastav „moment“ jõudnud kriisi. Tsensuuri lõdvenedes tungisid seksuaalsed teemad ajakirjandusse ja reklaami. On võimalik, et Oks tegeles askeetlike praktikatega ning elas läbi nägemuslikke seisundeid, et pääseda ligi „meeleolule“. Oma kriitikas kõneleb Oks „füsioloogilisest“ vajadusest belletristika järele. Lõpp-poeemi jutustaja kirjeldab kirjutamist kui midagi, „mis on seotud sellega, mis käib vastu südant ja kõhtu“: „Või laske niisuguseid iseäralikke kirju kirjutada, mis kõik õhtul vastu südant ja kõhtu seotakse, et ööde mölludes lustlik-haige olla ja hommikul oma julgusi võtetes imestleda, imestleda“ (Oks 2003, 329). Ühes söömiseteemalises avaldamata essees seob Oks seedimisprotsessi eri afektidega. Ta väidab, et kõhust ja „meeleoludest“, mis võivad tekkida, kui inimene loobub toidust või väldib töötegemist, on kirjutatud väga vähe: „Rahvas teab öelda, et on julgeid, kes igasugu elavaid loojate eeskujul teevad“ (samas, 313). Nimetades apostleid ja prohveteid, liigub Oks toitumuslikest vajadustest suguliseni, väites, et askees võib viia metafüüsilise taipamiseni: „Seedimine – see on tõu tegevus, ta passivne tundmusline tegevus. Seedimisest sünnib isegi armastus“ (Oks 1913, 24). Sarnaselt Vassili Rozanoviga keskendus Oks sellele, mida ühiskond peab labaseks: inimkeha

erootikale. Ta uuris seda kehalise aistingu ja ontoloogia kaudu, tuletades nendes kogemustes peituvast neetud tõust ülevat ja isegi müstilist panteismi (vrd Mondry 2010, 65).¹⁴ Oma proosaluules eksperimenteeris ta kehaliste protsesside, söögiisu ja seksuaalse iha tsüklite dokumenteerimisega, luues elliptilisi kujundeid ja sümbolistlikke essentse (Ojam 2024, 54).

Oksa proosaluules põimub tsüklilise iha metafoorne „meeleolu“ kirjandusliku dekadentsi vormilise „meeleoluga“. Tsükli kolmandas osas pöördub narratiiv tagasi alguspunkti – sügise ja ringpilkude ülistusse. Nii nagu Lautréamont paigutab „Maldorori laulude“ sissejuhatuse teose eelviimastesse peatükkidesse, kirjeldab ka Oks oma teksti diegeetilist narratiivi alles teose lõpuosas:

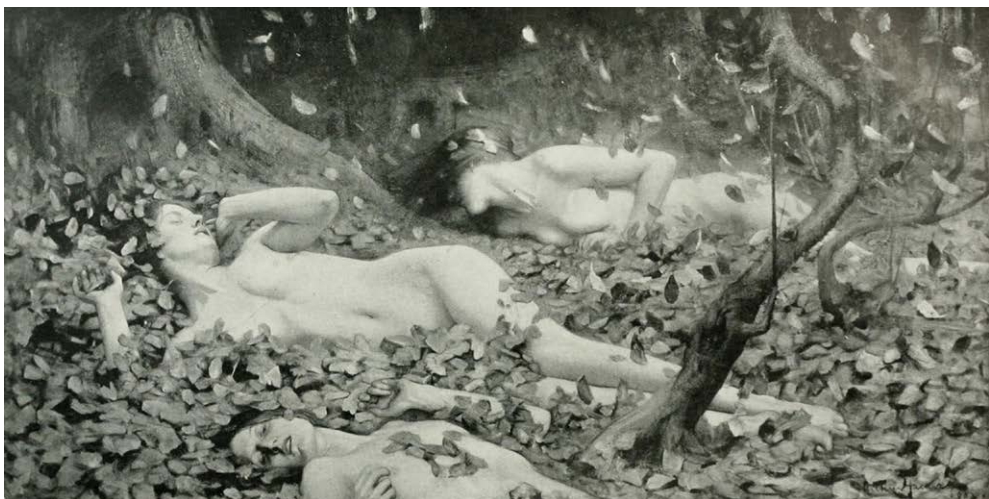
Et surelik olla ja suremata, kui tantsivas ringis hõiskab lootusest joobnud rahvas, ja kui tema siis lõppude rõomust pidudes väriseb nagu võitleks äärmine sügisleht enne allalangemist esimese, teise ja kolmande tuulekeeruga – esimesel, teisel ja kolmandal – silmapilguks. See vastupanek on meeloluline-väsitav, on metsikult meeletu, on vägisi-vaikiv keelatud pettus... Ja mööda halli värinat jookseb väsitav sugu, nagu tume, ropuks ja kiimaliseks muutuv veri ümmarguses-ümmarguses jooksus. (Oks 2003, 304; minu rõhutus)

Minu tõlgenduses ühendab kolme „silmapilgu“ ristumine maastikus tsükli kolm teksti omavahel homoloogiliselt. Iga „tsükli“ osa – „Emased“, „Ihu“, „Nimetu elajas“ – kujutab endast selle postrevolutsioonilise „silmapilgu“ laiendust või kordust. Lihtsus-tatult öeldes kujutab iga tekst ühte lühikest hetke ühe noore inimese elus ühel oktoobrikuul. Ent kui käsitleda neid tsükliliste ihalustena, kehastavad nad teise „soo“ aistinguid, mis võitlevad kõigi teiste vastu verespiraalis, kus veri toimib liigimetafoori tähenduses. Selle „soo“ mentaalne kliima seob meeleolu kujundit kogu rahva kujundiga. Jutustaja seostab lehtede langemist ja kõdunemist rahva allakäiguga. Ning kui „meeleolu“ laieneb maastikule, järgib see iha teekonda, omandades „emaste“ kaudu ihulise vormi – ja saab liha-ihuks.

III. Masohhism ja lihaks-saamine ema(maa)stikus

Maastiku pildilises kirjelduses ammutab Oksa kujundikeel ainekst *fin de siècle*'i visuaalidest ja pornograafilistest fantaasiatest. Protsessuaalse jutustaja nägemused meenutavad sedasorti kujutisi, mida kohtame näiteks Arthur Hackeri maalil „Lehtede langemine“ („Leaf Drift“, 1920), kus passiivsed drüaadid lamavad sügisese maastikus. Seksuaalse vajaduse ja abitu alistumise ühendamine sellistes arboraalsetes ekstaasi-

¹⁴ Rozanov kasutas samasugust fragmentaarset stiili oma hilistes teostes (1912–1913), mis puudutasid nii sügise temaatikat kui maailma lõppu (vrd Crone 1978).

Arthur Hacker, „Lehtede langemine“ (1920).

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e7/Arthur_Hacker_-_Leaf_Drift_-_1919.png

seisundites kutsus vaatajas – ja küllap just meessoost vaatajas – esile agressiivseid fantaasiaid. Bram Dijkstra kirjeldab säärast visuaalset vägivalaviidet „terapeutilise vägistamise loogikana“. Sarnaselt loob ka Oks oma proosaluules maastikke, kuhu on sisse kirjutatud kaaluta olekus või kokkuvarisevad naised. Otsekui elava kujundi sisse löksu jäänuna laskub protsessuaalne subjekt „naiselikku“ loodusesse, muutudes „eelteadvusliku universumi osaks, mis vastab looduse barbaarsele kutsele osaleda pelgalt seksuaalses, pelgalt materiaalses sigimisrituaalis“ (Dijkstra 1986, 100; vt ka Lind 2018, 59). Oksa jaoks on „sugude“ vaheline konflikt loomulik ja juba ette askeetlike ideaalide tõttu lahendamatu. Soov ühtaegu ületada nii kaasasündinud sugu kui ka „seksuaalset võitlust“ (tõrjuvat hoiakut sugutungi suhtes) eeldab võimusuhetega kaasneva domineerimise ja vägivalda ületamist. Poeemitsükkel kajab vastu antifemiiniinsele müüdile naisest kui alistuvast olendist, kes on sünnipäraselt „masohhistlik“ – termin, mille võttis kasutusele Richard von Krafft-Ebbing teoses „Psychopathia Sexualis“ (1886). Neid dekadentlikult sadistlikke kalduvusi saadavad vihjed „vallutajatele“, haaremitale ja aheldatud neitsitele, mis sarnanevad Aaviku „Ruthis“ esitatud kujutelmadega ideaal naisest kui omandusest või teenijast (vrd Dijkstra 1986, 111).

Ent masohhism puudutab ka protsessuaalset subjekti ennast: „sugu-tõu“ allakäik tuleneb just meessoost jutustaja perverssetest võimusuhetest ja tema allumisest „emastele“. Psühhoanalüütilises võtmes võib seda masohhismi käsitleda enesekaristatus-neuroosina, milles mees-subjekt keeldub patriarhaalse sümboolse korra – märkide ja tähenduste süsteemi – täielikust omaksvõtust, ilma et ta sellega lõplikult suhteid katkestaks (Butler 2011, 97). Oks aga kujutab sugulussüsteemi, mida ei saa kergelt

taandada psühhoanalüütilistele skeemidele.¹⁵ Tulles äärealadelt, kasutab ta labasust, et kõnetada nii hirme seoses etnilise ja rassilise erinevusega kui ka rahutustunnet, mis sünnib subjektis urbaniseerumise ja tarbimisühiskonna ees. Protsessuaalse subjekti masohhism viitab nn rassistamisele just sellistes kujutluspiltides orientaalset orjusest ja seksuaalsest perverssusest. Kui *fin de siècle*'i meessoost vaataja avastas kaunist ja kannatavast ohvrist valitsemissituatsiooni matkiva asenduskogemuse (Dijkstra 1986, 115), siis Oksa protsessuaalne subjekt tõmbab järjekordse ohvrina kaasa lugeja enda: „Või miks see meeste kiusatus vähemgi on: seda lastesüütust oskab küllalt ümber piirata niisugune võmmal, nagu seda on haaremlik hullustaja. Ja ei teagi – juba oled langenud. Kui külapoiss saksakambris linnas“ (Oks 2003, 314).

Selles lühikeses katkendis võrdleb jutustaja lugejat külapoisiga nn saksatoas – kõrtsi tagaruumis, kus kohtuti mõjukate ja peene maitsega klientidega – ning jätkab kujutluspiltidega haaremist.¹⁶ Revolutsioonijärgse Venemaa kontekstis sümboliseerib lapse ohvrikslangemine madalamaid klasse igivalitsevat ohtu ja eliidi vastuvõtlikkust ihalikule manipulatsioonile (Engelstein 1996, 218). Samas võib selles seksuaalse vägivalda kujutuses näha ka viidet baltisaksa maaomanike kuritarvitustele pärisorjusest vabanenud, ent võlgadesse vajunud eestlaste kallal. Tõepoolest, Oks on mujal kirjeldanud seksuaalset majandust, milles naisekeha taandatakse vägivaldselt paljaks lihaks raha ja maasaaduste eest (Oks 2004, 276–277). Selline allutatus ja masohhism viivad subjekti „naiselikustamiseni“ – läbi rassistava vaatepunkti kujuneb subjektist mandunud „sugu-tõug“, kes ei ole kunagi täiel määral „mehelik“ nagu teda allutavad ja dehumaniseerivad rõhujad, kuid siiski matkib evolutsioonilise ebavõrdsuse sümboolikat (Dijkstra 1986, 401).¹⁷ Selle imperaatorliku ja etnilise vägivalda moraalne kriis kattub Oksa loomingus arusaamaga – nagu olen märkinud ka Oksa „Keelatud puu“ analüüsis –, et juba inimeseks sündimine ise on üleastumine (Gwin 2022, 37). Oksa jaoks hõlmab see transgressioon aga ühtlasi eestlaseks sündimist – üleastumist nii Vene impeeriumi kui baltisaksa koloniaalkorra mõistes.

Üleastuva iha ringjas liikumises tugineb Oksa poeetiline tsükkel ka primaarsele kokkusulamisele, milles omavahel põimuvad kaks moraalselt laetud naiseliku seksuaalsuse stereotüüpi: naine kui prostituut ning naine kui elu kandja. Sajandivahetuse

15 Naiste taandamine üksnes sigitusrolli sarnaneb erootilistes ja saatanlikes aspektides Joel Lehtoneni 1902. aasta romaanis „Mataleena“ figureeriva mütoloogilise „metsaimega“ (*metsän ihme*) (Lyytikäinen 2022, 219).

16 Oks kirjeldab eestlaste ja baltisakslaste suhet ühtaegu nii klassi- kui ka rahvuskonfliktina (*rahvusevõitlus*), kuigi minu hinnangul kujunes ka rassiline diskursus välja nii *fin de siècle*'i kui ka Vene impeeriumi kontekstis. Vt Oks 2004, 239: „Õieti on aga kogu liikumises suguharulist võitlust, s.o. rahvuslikku antagonismi rohkemal määral kui vastuolu klasside, s.o. seltskondlike ja varanduslike vahetõrgete pärast.“

17 Krafft-Ebbing määratleb masohhismi kui „psüühilise *vita sexualis*'e iseäralikku perversiooni, mille puhul indiviidi seksuaalset tunnetust ja mõtlemist valitseb vastassoo esindaja, kes teda käsib, alandab ja väärkohtleb“ (Nordau 1999, 413).

diskursustes esitati „naise“ kõige ürgsema instinktina emadust, mis oli sageli põimitud seksuaalsuse ja prostitutsiooniga (Dijkstra 1986, 413–414; Lind 2018, 23). „Ema“ ja „prostituut“ olid põhitüübid, keda naised Otto Weiningeri teoorias esindasid, markeerides protsessidena rasedust, liigi säilitamist ja elu edasikandumist. Mõned esimese laine feministid, näiteks Grete Meisel-Hess, nägid emaarmastuses võimalikku vabastavat jõudu, ent Weininger devalueeris ka emadust, väites, et seegi on oma olemuselt seksuaalne (nt imemine ja laktatsioon) ning instinktiivne – ja seega ebaeetiline (Sengoopta 2000, 118–120). Kriitikud on osutanud nooreestlaste mõttelistele sarnasustele *fin de siècle*’i seksuaalmoraaliga, mis sisaldas nii Lombroso bioloogilist essentsialismi kui ka usku meessoost geeniuuse ainulaadsusesse. Nii Johannes Aavik kui ka Friedebert Tuglas kujutasid naisi ohtlikena või „meheõgijatena“, ent ühtlasi ka maailma, maaelu ja looduse sümbolitena (Hinrikus 2008, 158; vrd Hinrikus 2015). Mirjam Hinrikus loeb Aaviku „Ruthi“ kui nooreestlaste utoopilise ideaali projektsiooni – meheliku geeniuuse vastupeegeldust, mis on rüütatud „dekadentliku“ naiselikkusega (Hinrikus 2006, 145). Hinrikus kirjeldab loo jutustajapositsiooni vaheldumist hetkes, mil autor hakkab oma ideaalse naise kirjelduses esile tooma seksuaalseid jooni. Ruth lakkab olemast projektsioon ja muutub erootiliseks, kehaliseks objektiks (samas, 162). Kuigi Oks kritiseeris Aavikut, sest too ei küündinud modernsele-dekadentlikule kirjandusele iseomase temaatilise kõlvatuse ja vormilise uuenduslikkuseni, kordub Oksa proosaluuletustes endiski Aavikuga sarnane projektsiooni ja objektistamise ambivalentne ringmäng.

Sigitamisprintsipiina loob „sugu-tõug“ algupärase eristuse kui sellise, käivitades nõnda maailma taastootmise ja kujutamise protsessid. Tsükli avatektis „Emased“ alustab Oks ähmasest meeletundlikust sisseelamisest olevikutaju pikenemisse, tungides kõige esimesse silmapilku. Proosaluuletuse žanriline uuendus ehk „meeleolu“ mitte üksnes ei loo üldist atmosfääri, vaid hakkab tekstis toimima ringliikuva iha afektiivse seisundina, mille kohaselt ka lugeja ise oleks justkui „sugu-tõust“ sündinud. Avastseeni „kujutamine“ algab seega hetkest, kus lugeja on juba kaasa haaratud sugu-tõu ihalikku mängu ja ümbersündide ringkäiku (Oks 2003, 248). Teises isikus pöördu-des suunab jutustaja lugejat meeletajude tulva, ent samas kuulutab ta kõik meeled ja aistingud illusoorseks. Protsessuaalne jutustaja projitseerib ja objektistab mehelikkuse ja naiselikkuse dualsuse omaette ilmadeks-ilmastikeks-maailmadeks, rangelt eristatud afektideks või tundmusteks (samas, 239). Lugeja ise viljastatakse iha meeleolust:

Ja ainult lõbuks – sest lõbu sees on elu. Seal olgu ka Tema, sulle tundmata. Tema sellepärast, et ta kõik selle, mis mind piinab ja rahutuks teeb – loonud on. Ma ei räägi mitte jumalatest: nende sugu on välja surnud... Ma kõnelen mõtteteadlisest tahtmisest elus, nagu sugutahtline Meeleolu on... (Oks 2003, 247)

Nii nagu Weiningeri määratletud ematüüp, on ka Oksa „emased“ kõikehaaravad, ent tõmbavad samaaegselt ihu kohalolude maastikule sisemisi piire. Nad on emamaastikud, sest meeolude paljunemine on vastavuses liigi sigimisega. Need „emased“ kui emas-looduse valitsejad või meesnaise-laadsed *domina*’d erinevad 19. sajandi Euroopa meessoos masohhistlikest projektioonidest, kus naisesse kanti üle hirmvõimu kaotuse ees (Dijkstra 1986, 374). „Loodus on emane: iga kehaosa ta alati särgita ihu küljes on niisugused, niisugused – voldid, juuksed ja silmad“ (Oks 2003, 245). Oks jälgendab seda masohhismi, kuid siiski filtreerib protsessuaalse jutustaja fantaasiaid rassi afektiivne töö. Koloniaalvõimu all hävinud, aga Vene impeeriumi all jätkunud sugulus- ja kuuluvussuhted painavad „emaseid“ atavistliku hirmuna ihu taandamise ees varasuheteks, võlaks ja relvastatud maaks.¹⁸

Oks mõtestas seksuaalmoraali linna ja maa vastandusest lähtuvalt ning uskus, et naise „õige“ koht on maatööl. Avaldamata essees „Saaremaa naisterahvas: tema head ja pahad omadused“ kirjeldab ta naisi kui passiivseid eneseohverdajaid, aga enne-kõike kui koduhoidjaid ja põllutöölisi (Oks dat-ta b, 1). Ta kirjutab, et kuigi rahvas nende pärimust kuigivõrd ei mäleta, on töönaistel siiski jõudu: nad hoolitsevad karja, söögi ja laste toitmise eest. Need, kes saarelt tööle lahkuvad, on tema hinnangul „kõlbluse nõuete ilm“ (samas).¹⁹ Poeetilises tsüklis tuleb esile naiste roll hoolitsejatenäna, kes on ajaloost kustutatud ja kelle sugulussuhted on katkenud, kuid kes naasevad kummitama protsessuaalset subjekti. „Emased“ vallutavad jutustaja perversses ekstaasis, mis lähtub tema ihu surelikust sõltuvusest võõrandatud maast.²⁰

Oks kehtestab soolise hierarhia kväär-temporaalsuste raames, kus heteroseksuaalsuse ja „rahva“ ning rahvuslikkuse perekondlikud vormid pole enam järjestikused ega põlvkondlikud (vrd Jagose 2013). „Sugu-tõu“ hukule määratud pärilikkus seab kahtluse alla abielu kui erootilise ja afektiivse sotsiaalse institutsiooni. Sõrmuse motiivi kaudu näitab Oks, et naudingud sõltuvad sureliku inimkeha ringlusest (Ojam 2024, 51). Antropogenees – inimkonna olemasolu Kristuse ihu ja ohverduse kaudu – on asendunud ihuks-saamise profaansusega madalamate loomade, sh ema(maastiku) enda sees.

Naastes Oksa arianismi-käsitluse juurde, saab tema provintsliku dekadentsi transgressioon selgemaks: „sugu-tõug“ asetab jumaliku patriarhi troonile kontseptuaalse

18 Siin tugineda Hortense Spillersi artiklile „Mama’s Baby, Papa’s Maybe“, kus ta käsitleb sünnil põhinevat võõrandumist: mustanahalised lapsed kaotasid emad orjastamise tõttu (Spillers [1987] 2017).

19 „Naisterahval on ikka kujunenud meel, mitte mõistuse püsivust pole [...] Nende tegevusi juhib kõrvaliste nõuete ilm“ (Oks dat.-ta b, 1). Oks toob siin näiteks piibli naised Eeva, Rebeka ja Raahabi.

20 Protessuaalne subjekt viitab ema puudumisele „Ihu“ viimases lauses: „See ongi see, mis puudub su ihuväesügevuses: oma teine sugu – emane hing...“ (Oks 2003, 280).

eristuse kahetisuse ja bioloogiliste olendite soolise eripära.²¹ Naudingulised aistingud on lahutamatult seotud ihude ja lihaga, mis „emaste“ võimalike järglastena paigutuvad loomalik-hübriidsete olevuste ritta. Nagu poja erinevus isast, kujundab ka sugude erinevus olemise gradatsiooni elusolendite ja bioloogilise elu spektril. Kui mõista „sugu-tõugu“ kui sümbolistlikku „olemust“, võiks selles tajuda postmodernse mõtteviisi varast eelaimdust. Eesti „temperament“ moondub koos autonoomse keele viirastustega ja korduste kaudu struktureerib see rasside ja sugude erinevust (Butler 2011, 179). Arianismile omane substantsi erinevus püsib, ent on nihkunud seksuaalsete rollide duaalsusesse, tõmmates fundamentaalse piiri isa ja ema vahele. Kuid perverssel moel eelneb seksuaalne erinevus iseendale ning orgaaniliste olendite vitaalne laialivalgusus kinnistab tühja duaalsust.

IV. Nimetu elaja hooaeg

Siiani olen näidanud, kuidas proosaluuletustes toimub „lihakssaamine“ kui protsessuaalse jutustaja rassiliselt laetud alistamis- ja paljunemisfantaasia. Masohhistlike ihaobjektidena arenevad „ema“-maa aistingud „emastest“ edasi kujundlikeks ja tekstilisteks „meeleoludeks“ (Oks 2004, 257). „Ihu-liha“ kujuneb välja vägivaldses suhtes, mis põhineb „primitiivsel“ seksuaalsusel, kus „mees“ alistub „naisele“. See on ühtlasi „sugu-tõust“ välja kasvav diferentsiaalne suhe – vahekord koloniaalse tsivilisatsiooni ja looduse vahel, mida too ühiskond moonutab. Aga mis või kes on see „nimetu elajas“?

Oksa jaoks on somaatiline kogemus ja erootiline afekt „sugu-tõu“ tundmustena absoluutsed, muutes tema ketserliku filosoofia omamoodi pornoteoloogiaks. Revolutsioonilise nooruki kolm „silmapilku“ on orgasmilise kogemuse platood – kehade kirjutus, mis suhestub iseendaga. Oks lõi oma teosed ajal, mil hilise Vene impeeriumi kultuuriruumis toimus erootika politiseerimine ja medikaliseerimine. Pornograafiast oli saanud kultuurilise demokratiseerumise, kirjaoskuse leviku ja linnastumise taustal uus normeeriv kategooria, mida käsitleti ohuna homogeensele „rahvusele“ (vrd Hearne 2021, 216; Unt 1996, 27). Äärealadel töötades kasutas Oks labast keelt ja temaatikat, et eritleda rahvuslikke ja rassilisi hirme.

Kuna indoeuroopa meessoos „geenius“ jäi rassistatud subjektile kättesaamatuks, ei saanud Oksast kunagi tõelist maskuliinset geeniust. Selle asemel kehastus ta provintslikuks degenerandiks. Cesare Lombroso mõistes tähendas see bioloogilise alaväärsuse seisundit, mis on omane inimese arengu primitiivsele astmele (vrd Battersby 1990, 118). See tähistas teoloogilist perverssust: jutustaja maniakaal-erootiline enese-

21 Teksti tsükliline iseloom tugineb tõepoolest emafunktsiooni tühjusele (Oks 2003, 265). Nagu jutustaja kirjeldab, naeravad emased sugude ees (samas) ning neid talutakse üksnes meeleolude kogemuses (samas, 266).

suhe parodeerib Kristuse lihakssaamist. „Sugu-tõu“ duaalsus tõmbab eraldusjoone jumaliku loomisakti ja lihaliku paljunemise vahele (vrd Foucault 2021, 32). Ühesõnaga, Oks põimib maaelulist dekadentsi impeeriumi kujundivaraga. Masstoodanguna toona laialt levinud kujutised karusnahka riietatud ning seega metafoorselt kariloomadena kujutatud naistest naasevad proosaluules marginaliseeritud „primitiividena“ (vrd Hearne 2021, 203). Esitatuna vastuvõtlikena ja küllastamatutena, täidavad need kujutised ema(maastiku) alasti ihadega, mis võtavad prostituutide ning lihast ja verest toituvate paganlike olendite kuju (Oks 2004, 290).

Revolutsioonilise hetke ülevas languses ilmnevad loomade, taimede ja seente aistingud kui bioloogiliseks-muutumise deliiriumid. Väidetavalt transtsendentaalne inimteadmine hakkab tootma ristandeid, inimese ja looma hübriidvorme (metsinimesi, vabalasterahvast) (Oks 2003, 222) ning *Untermensch*-tüüpe, nagu mõistatuslik rohurahvas. Romantilised „organismid“, kes pärinevad rahvaluulest koos legendaarsete kangelasfiguuridega (samas, 313), saadetakse pagendusse nimetusse elutagavarra (samas, 309). Sugulise allutamise erootika määratleb nii „hinge“ kui „inimest“, olles ise häiritud iha saadus („Sinu sugus on sinu inimene – sinu hingesugus“; samas, 330). Vt ka:

Kui veel öine kuu mehe traksid ristile on paistnud, siis lähen ma suure looma metsavasikat kiusama, võidan ja toon ennast läbi lagastatud süütuse rohurahva vaba emase juurde. Selles inimesepõlgamises on siis nali ja vaba hullumeelsus, on iseteadlik lollus ahnes ettekujutuse janu rohkuses. (Oks 2003, 325)

Pornoteoloogias kastreerib matriarhaadi maalähedane, primitiivne religioon sümboolselt patriarhaalse jumaluse. „Ihu-liha“ substantis lammutab Linné-laadis teadmist (*sapiens*) (vrd Bancel jt 2014). Püsivaid klassifitseerimissüsteeme moondatakse ja jutustaja ulatub tundlike olendite äärmusteni; lugejale antakse käsk taassündida seenena (Oks 2003, 298).

Luuletsükli viimane lause kujutab tigused imeva poisi või (midagi) imeva teopoja aeglast laskumist mööda seenevart – tõlgendan seda kui inimsoo mandumist bioloogiliseks olendiks: „Teo [käsikirjas: Tigu] imev poeg ronib metsas aeglaselt-tasakesi mööda seenevart allapoole“ (Oks 2003, 331; 1909, l. 116). Mandunud „sugu-tõu“ messianistlikus tähenduses muutub luuletsükkel kosmilise pessimismi prohvetluseks, kuulutades kogu bioloogilise elu allakäiku ja hääbumist. Rahva langemisvalu hõlmab nii objektistamist kui seksuaalset vägivalda, toimides traumeeriva, põlvkondadeülese tsükli. Tuleviku kaotus müütilises ajas ja pärisorjuse moonutused koonduvad üheks ktooniliseks loomaks ja kurjuse sümboliks: „Emaste“ lõpuosas ilmub nimetu elajas maastikus, mida kujundavad külmad karjamaa kivid ja kevadise öö meri (Oks 2003, 267). Mitmel korral kirjeldab jutustaja sugutamisejõudu või iha iseenesse pöörduvat

ringlemist (samas, 300). Kui mõista „nimetut elajat“ kui tegelast, võib teda võrrelda Lautréamonti Maldorori või Vicente Huidobro Altazoriga – niiviisi ilmub ta modernistliku poeetilise antikangelasena, kuigi märksa grotesksemas võtmes. Oks ise viitab luuletsükli pealkirjas tõenäoliselt ka Piibli Heseieli raamatu tõlkele (Oks dat.-ta d).

Tõlgendan „Nimetut elajat“ kaheplaanilise meeleolu kaudu – ühtaegu nii kujundliku motiivi kui ka vormilise võttena. Kujundlikus mõttes ilmub „elajas“ deemonliku või inimsuhetest lähtuva olendina, kes sünnib süütunde ja häbi kordustest. Need on tiheidalt seotud kolonialismi tingimustega ning „bioloogiliseks-muutumise ja ajavälise tardumuse aistingutega, mis „häirivad mehelikkust““ (Musser 2014, 117). Luuletsükli pornoteoloogias lammutab kurjuseküsimus tükkideks igasuguse universaalse sümbolismi või analoogilise mõtteviisi. Elajas toitub kui seen romantilise *Naturphilosophie*’ga seotud kosmilise organismi lagunemisest (Béguin 1967). Religioossed või kultuurilised seletused „kurjusele“ jäävad ebapiisavaks. Kannatuse ebaõiglus lõhub elumaailma struktuuri ja selle „ükskõikse suhte eetiliste nõudmistega, mille autoriks ja teenijaks inimene ise on“ (Ricoeur 1969, 258). „Püha vaimu“ asemel tegutseb siin „ebapüha vaim“, „nimetu elajas“, kes jääbki nimeta – mitmusena, mis kummitab ühtviisi nii preestreid kui kurjategijaid (Oks 2003, 296). See vihane jumalus kehastub „vastupan-damatus hävitavas sensuaalsuses“, mille kaudu pärisorjastatud, koloniseeritud subjekti keha muudetakse teiseks nii füüsiliselt kui bioloogiliselt (Spillers [1987] 2017, 95). Provintsi perifeerias detsentraliseeritud protsessuaalne subjekt eitab ka kevade elujõudu ning selle naisterahvaks kehastunud ilmumist, olles sealjuures ise seksuaalse vägivalla lummuses: „Selles tumedas nimeta ihkamises liigub nägemata-aeglaselt ja mõjuvalt mu laulude pilt naisterahvana, kes armas ega hale ei ole, kes isegi ei tea, mispärast tema seda nimetut elajat kinni peab, miks ta emane ja himukas on“ (Oks 2003, 282).

Viidates „ihusügisele“, ei kirjelda Yeats üksnes prohvetlikku luulevormi, vaid ka modernistlikku poeetilist võõrandumist. See on väsimus, mis ei lõpe enne, kui saabub „viimane sügis, mil tähed heidetakse eemale nagu närtsinud lehed“ (Yeats 1903). Oma magistritöös (Gwin 2022, 59) väitsin, et Oksa kosmiline pessimism ehk „millenarianistlik anoomia“ tuleneb olemasolevate rituaalide võimetusest sümboolselt mõtestada maist eksistentsi tulevastele põlvedele. Minu eesmärk oli laiendada dekadentsikäsituslust kannatuse probleemi suunas. Ehkki Oks kasutab kristlikku terminoloogiat, on ta luuletsükli keskendunud lõpututele taassünnitsüklitele, mis tema sõnul sõltuvad ühtaegu nii häirivatest emotsioonidest kui mõistelistest konstruktsioonidest. Vormilises tähenduses kujutab „Nimetu elajas“ ilmutust, mis liigub teadmatusest mõisteleste mõtlemisviiside poole.

Lõpetuseks

Siinses artiklis olen kaasanud Oksa proosaluule tõlgendamisesse olulist ajaloolist konteksti, mida senised uurimused on tähelepanuta jätanud. Tema avaldamata esseed arianistlikest usuküsimustest ja Saaremaa naisterahvast viitavad ketserlikule metafüüsikale, milles naine ilmneb eeskätt maatöölisenä. Samuti mõjutas tema dekadentlikku poeetikat kuulumine etnilise „teise“ hulka Vene impeeriumis. Seetõttu süvendas ta oma loominguga varasemat tähelepanu maapiirkondade elule baltisaksa ülemvõimu all, ent tegi seda nüüd nägemusliku, „mandunud“ provintslasena keisririigi äärealalt. Rassiliselt laetud „lihakssaamise“ aistingud muundusid masohhistlike fantaasiate sisuks. Oks püüdis kujutada bioloogiliseks-saamist „meeleolu“ kahetise kujundi kaudu – ühtaegu afektiivse kujutamistehnika ja spiraalse iha kogemusliku „objektina“.

See seletab siiski vaid osaliselt messianistliku rahvusluse ja esoteerilise müstika põimumist Oksa loomingus. Nii-öelda „eluloomise“ idee Oksa teostes võiks paigutada ka šamanistliku praktika konteksti, kus esivanemate vaim „hüppab ohvrile peale, raiub maha tema pea ja lõikab ta tükkideks“ (Eliade [1951] 2004, 456; vrd Gwin 2022, 9). Sellises tõlgenduses ristub Yeatsi kosmiline sügis indiviidi isikliku allakäiguga. Tsükli kolmandas osas kirjeldab Oks looma jõuetust kui kõige tugevama ema loomapiiri (Oks 2003, 303). Paralleelina võib tuua budistliku metafüüsika, kus sansaaralise eksistentsi serval ekslevad hullunud emad, kel puudub kontroll oma meele üle (vrd Tsong-kha-pa 2014, kd 2, 41). Tantristliku praktika sarnaselt markeerib Oks sigimis-kannatuse tagasipööramist transgressiivse erootika kaudu, andes väe tagasi kõigele, mida peeti kultuuriliselt haiglaseks ja rikutuks. Selline duaalsuste eitamine – sealhulgas sugude vahel – ilmneb tema seksuaalse ühinemise kujutlustes: „sugu-tõu“ tühjus meenutab *yab-yum*²² kui *śūnyatā* kehastust (Young 2004, 134).²³ Võib-olla tähendabki „sugu-tõu“ allakäik tegelikult hoopis selle ärkamisaega – nii nagu Oksa kummastav surmaaeg 1918. aastal?

Autor tänab Stephanie Clare'i, Olivia Gunni ja Marianne Stecher-Hansenit intellektuaalse toe eest; Maarja Hollot ja Leili Pungat Eesti Kirjandusmuuseumist abi eest, samuti Mirjam Hinrikust, Leo Luksi, Aare Pilve, Kristjan Haljakut ja üht anonüümset retsensenti kommentaaride ja soovitude eest.

22 *Yab-yum* (tiibeti k 'isa ja ema') tähistab tantristlikus budismis meheliku ja naiseliku printsipi ühtsust. Algselt vanematele suunatud austusvormidena kasutatud nimetused on saanud sümboolse tähenduse, viidates duaalsuse ületamisele ja *śūnyatā* (tühjuse) kehastumisele.

23 Muidugi ei tähenda poeetilise tsükli lugemine tantristliku meditatsiooni kirjapanekuna seda, et autor oleks tunnustanud naisekeha tajutud tegelikkusena – Oks ei kirjuta kui naine. Tema poeetikast puudub tegeliku soolise erinevuse tunnistamine, „mis ei eita teise iseseisvat eksistentsi tema enda ajaloo valguses ega heida teda ettekujuteldamatu võõrandumise rüppe“ (Campbell 2002, 196).

Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuuri grant PRG 1667 „Tsiviliseeritud rahvuse teke: dekadents kui üleminek 1905–1940.

Inglise keelest tõlkinud Kristjan Haljak.

Allikad

Bancel, Nicolas, Thomas David ja Dominic Thomas, toim. 2014. *The Invention of Race: Scientific and Popular Representations*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315813318>.

Battersby, Christine. 1990. *Gender and Genius: Towards a Feminist Aesthetics*. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press.

Béguin, Albert. 1967. *L'âme romantique et le rêve: essai sur le romantisme allemand et la poésie française*. Paris: Librairie José Corti.

Blake, Charlie. 2011. „A Preface to Pornotheology: Spinoza, Deleuze and the Sexing of Angels.“ – *Deleuze and Sex*, toim. Frida Beckman, 174–199. Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748642618.003.0010>.

Butler, Judith. 2011. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of „Sex“*. London; New York: Routledge.

Campbell, June. 2002. *Traveller in Space: Gender, Identity and Tibetan Buddhism*. London: Continuum. <https://doi.org/10.5040/9781350093461>.

Crone, Anna Lisa. 1978. *Rozanov and the End of Literature: Polyphony and the Dissolution of Genre in „Solitaria“ and „Fallen Leaves“*. Colloquium slavicum 10. Würzburg: Jal-Verlag.

———. 2010. *Eros and Creativity in Russian Religious Renewal: The Philosophers and the Freudians*. Russian History and Culture 3. Leiden: Brill.

Desmarais, Jane ja David Weir. 2022. „Prose Poetry: All the Rest Is Literature Get access Arrow.“ – *The Oxford Handbook of Decadence*, toimetanud Jane Desmarais ja David Weir, 351–367. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190066956.013.20>.

Dijkstra, Bram. 1986. *Idols of Perversity: Fantasies of Feminine Evil in Fin-de-Siècle Culture*. New York: Oxford University Press.

Dowling, Linda. 1986. *Language and Decadence in the Victorian Fin de Siècle*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Eliade, Mircea. (1951) 2004. *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*. Princeton, N. J.: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1353/book.119898>.

Engelstein, Laura. 1996. *The Keys to Happiness: Sex and the Search for Modernity in Fin-de-Siècle Russia*. Ithaca, NY: Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/9781501721298>.

Epstein, Mihhail. 2003. „Russo-Soviet Topoi.“ – *The Landscape of Stalinism: The Art and Ideology of Soviet Space*. Studies in Modernity and National Identity, toimetanud Evgeny Dobrenko ja Eric Naiman, 277–306. Seattle; London: University of Washington Press.

Foucault, Michel. 2021. *The History of Sexuality*. 4. kd, *Confessions of the Flesh*. Tõlkinud Robert Hurley, toimetanud Frédéric Gros. Pantheon Books.

Gordon, Rae Beth. 1992. *Ornament, Fantasy, and Desire in Nineteenth-Century French Literature*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400862665>.

Gwin, Ian Tracy. 2022. „The Forbidden Tree: Jaan Oks and the Fall of Humankind.“ Magistritöö. Juhendanud Guntis Šmidchens, Olivia Gunn ja Andrew Nestingen. University of Washington.

Haljak, Kristjan. 2024a. „Tumedad templid täis magususi kõikide elevate ühisest tungist: Jaan Oksa protsessuaalne subjekt.“ – *Keel ja Kirjandus* 67 (1–2): 95–107. <https://doi.org/10.54013/kk794a5>.

———. 2024b. *Jaan Oks ja Lautréamont: Üleastuv-tume kirjandus ja luulekeele revolutsioon*. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid = Tallinn University. Dissertations on humanities 93. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Hearne, Siobhán. 2021. „An Erotic Revolution? Pornography in the Russian Empire, 1905–1914.“ – *Journal of the History of Sexuality* 30 (2): 195–224. <https://doi.org/10.7560/jhs30202>.

Hennoste, Tiit. 2022. *Ilo ja elu: valitud artikleid 2005–2021*. Studia literaria Estonica 23. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Hinrikus, Mirjam. 2006. „J. Randvere „Ruth“ ja Otto Weiningeri „Geschlecht und Charakter.““ – *J. Randvere Ruth 19.–20. sajandi vahetuse kultuuris*, koostanud Mirjam Hinrikus, 145–169. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

———. 2015. „Tammsaare’s Constructions of Femininity in Light of Weininger’s Concept of Sex Difference.“ – *Journal of Baltic Studies* 46 (2): 171–197. <https://doi.org/10.1080/01629778.2014.981672>.

Hinrikus, Rutt. 2008. „Noor-Eesti ja naised.“ – *Methis. Studia Humaniora Estonica*, nr 1–2. *Noor-Eesti kümme aastat: esteetika ja tähendus*, koostanud Marin Laak ja Sirje Olesk, 147–163. <https://doi.org/10.7592/methis.v1i1-2.465>.

Jagose, Annamarie. 2013. *Orgasmology. Next Wave: New Directions in Women’s Studies*. New York: Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv11hpmr6>.

Kalling, Ken ja Leiu Heapost. 2013. „Racial Identity and Physical Anthropology in Estonia 1800–1945.“ – *Baltic Eugenics: Bio-Politics, Race and Nation in Interwar Estonia, Latvia and Lithuania 1918–1940*. On the Boundary of Two Worlds 35, toimetanud Björn M. Felder ja Paul J. Weindling, 83–114. Amsterdam, New York: Rodopi. https://doi.org/10.1163/9789401209762_006.

Leino, Kasimir. 1890. „Kotimaista kirjallisuutta.“ – *Päivälehti*, 29. november. [https://fi.wikisource.org/wiki/Kotimaista_kirjallisuutta_\(Yksin\)](https://fi.wikisource.org/wiki/Kotimaista_kirjallisuutta_(Yksin)).

Lind, Marianne. 2018. „Dekadentlik esteetika Jaan Oksa proosaloomingus.“ Magistritöö. Juhendanud Mirjam Hinrikus. Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste Instituut.

Lukas, Liina. 2005. „Kirjanduslikust ruumikujutusest Jaan Oksa ja Eduard von Keyserlingi näitel.“ – *Keel ja Kirjandus* 48 (5): 345–358.

Luks, Leo. 2024. „Mõõnav sugu sealpool head ja kurja: Friedrich Nietzsche vitaalsed afektid Jaan Oksa loomingu kõverpeeglis.“ – *Keel ja Kirjandus* 67 (1–2): 74–94. <https://doi.org/10.54013/kk794a4>.

Lyytikäinen, Pirjo. 1992. *Mielen meri, elämän pidot: Volter Kilven Alastalon salissa*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 571. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

———. 2022. „Nordic Cultures: From Wilderness to Metropolitan Decadence.“ – *The Oxford Handbook of Decadence*, toimetanud Jane Desmarais ja David Weir, 209–226. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190066956.013.12>.

Lyytikäinen, Pirjo, Riikka Rossi, Viola Parente-Čapková ja Mirjam Hinrikus. 2020. „Decadence in Nordic Literature. An Overview.“ – *Nordic Literature of Decadence*, toimetanud Pirjo Lyytikäinen, Riikka Rossi, Viola Parente-Čapková ja Mirjam Hinrikus, 1–37. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429025525-1>.

Mondry, Henrietta. 2010. *Vasily Rozanov and the Body of Russian Literature*. Bloomington: Slavica Publishers.

Musser, Amber Jamilla. 2014. *Sensational Flesh: Race, Power, and Masochism*. New York: New York University Press. <https://doi.org/10.18574/nyu/9781479891818.001.0001>.

Nordau, Max. 1999. *Degeneration*. Tõlkinud George Mosse. Lincoln; London: University of Nebraska Press.

Ojam, Indrek. 2024. *Stseeni poeetika ja eesti modernistlik romaan*. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 24. Tartu: Tartu Ülikool.

Oks, Jaan. 1909. „Nimeta elajas (Passage).“ Käsikiri. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 201, m 2: 8.

———. 1913. „Aguri Jake poja sõnad. Luuletõlkeid Verhaerenist jt. Söömisest. Tapiveost.“ Käsikiri. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 201, m 3: 20.

———. 2003. *Otsija metsas*. Tartu: Ilmamaa.

———. 2004. *Orjapojad*. Tartu: Ilmamaa.

———. dat.-ta a. „Meie jutukirjanikka vaatamas (Improvisatsioon).“ Käsikiri. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 201, m 2: 3.

———. dat.-ta b. „Saaremaa naisterahvas: tema head ja pahad omadused.“ Käsikiri. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 201, m 2: 13.

———. dat.-ta c. „Arianismus. Rooma kristlike keisrite valitsuse all.“ Käsikiri. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 201, m 3: 21.

———. dat.-ta d. „Prohvet Esekial.“ Käsikiri. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 201, m 4: 22.

Pierrot, Jean. 1981. *The Decadent Imagination: 1880–1900*. Tõlkinud Derek Coltman. Chicago; London: University of Chicago Press.

Ricoeur, Paul. 1969. *The Symbolism of Evil*. Tõlkinud Emerson Buchanan. Boston: Beacon Press.

Rossi, Riikka. 2020. „Primitivism and Spiritual Emotions. F. E. Sillanpää's Rural Decadence.“ – *Nordic Literature of Decadence*, toimetanud Pirjo Lyytikäinen, Riikka Rossi, Viola Parente-Čapková ja Mirjam Hinrikus, 119–135. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429025525-9>

Sonam, Ruth, tlk ja toim. 1997. *Atisha's Lamp for the Path of Enlightenment: An Oral Teaching by Geshe Sonam Rinchen*. Boulder, Colorado: Shambhala Publications.

Scarry, Elaine. 1985. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. Oxford; New York: Oxford University Press.

Schopenhauer, Arthur. 1988. *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft 661. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

———. 2010. *The World as Will and Representation*. Tõlkinud Judith Norman, Alistair Welchman ja Christopher Janaway. Cambridge jt: Cambridge University Press.

Sengoopta, Chandak. 2000. *Otto Weininger: Sex, Science, and Self in Imperial Vienna*. The Chicago Series on Sexuality, History and Society. Chicago; London: University of Chicago Press.

Sirotkina, Irina. 2002. *Diagnosing Literary Genius: A Cultural History of Psychiatry in Russia, 1880–1930*. Medicine & Culture. Baltimore; London: Johns Hopkins University Press.

Spierling, Volker. 1984. *Materialien zu Schopenhauers "Die Welt als Wille und Vorstellung"*. Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft 444. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Spillers, Hortense J. (1987) 2017. „Mama's Baby, Papa's Maybe: An American Grammar Book.“ – *Afro-Pessimism: An Introduction*, toimetanud Frank B. Wilderson III, Saidiya Hartman, Steve Martinot, 91–123. Minneapolis: Racked & Dispatched.

Tsong-kha-pa. 2014. *The Great Treatise on the Stages of the Path to Enlightenment*. 3 köites. Ithaca; New York: Snow Lion Publications.

Unt, Mati. 1996. *Vastne argimütoloogia*. Tallinn: Vagabund.

Vance, Carole. (1995) 2012. „Social construction theory and sexuality.“ – *Constructing Masculinity*, toimetanud Maurice Berger, Brian Wallis ja Simon Watson, 37–48. London; New York: Routledge.

Yeats, William Butler. 1903. *Ideas of Good and Evil*. London: A. H. Bullen.

Young, Serenity. 2004. *Courtesans and Tantric Consorts: Sexualities in Buddhist Narratives, Iconography and Ritual*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203494127>.

Ian T. Gwin – Washingtoni ülikooli doktorant ja tõlkija, kelle uurimistöö puudutab Eesti, Soome ja läänemere keelte kirjandusi. Tema doktoritöö käsitleb veehaldjate kujutamist muinasjuttudes pärast Hans Christian Anderseni „Väikese merineitsi“ ilmumist. Võrdleva uurimistööna näitab see pärimuse ja kirjandusliku dekadentsi ristumiskohti mitmetes Läänemere piirkonna rahvuslikes kirjandustes. Gwin osaleb Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudi teadusprojektis „Tsiliseeritud rahvuse teke: dekadents kui üleminek 1905–1940“ ja töötab 2025–1926 Helsinki ülikoolis American Scandinavian Foundationi liikmena koos professor Riikka Rossiga.
E-post: iangwin[at]uw.edu

Autumn of the Body on Fire: Notes on the Prose Poetry of Jaan Oks

Ian T. Gwin

Keywords: Young Estonia, modernism, prose-poetry, Nordic decadence, symbolism, critical race theory, gender and sexuality

This article reconsiders the prose poetry of Jaan Oks—"Females" (*Emased*), "Body-Flesh" (*Ihu*) and "The Nameless Beast" (*Nimetu Elajas*) (1908–09) which have been collated under the title "Breed-Sex" (*Sugu*) (2004). Drawing on postcolonial and gender studies, I argue that Oks was not only a rural, but also a "provincial" decadent, whose prose poems enacted the decay of the Estonian language and the crisis of race within the decline of the Russian empire. Oks performed the role of a mad genius to the dying, endangered "species" of rural, peasant Estonians. The prose-poems are centred around a symbolist essence of differentiation and the word for gender (*sugu*), translated as breed-sex, which I read as a conjunction of race and sexuality, subjugation and objectification as colonial subjects and "enfleshment" as serfs. In the prose-poetry's auto-erotic descriptions, the spectres of a patriarchy repressed under oppressive Christian patriarchies return as the motherly "Females" to engulf the narrator as a viraginous, fatally feminine nature.

Drawing on the analytic language of prior analyses (Luks 2024; Haljak 2024) I argue that Oks's heretical metaphysics, with its dualistic poles of masculine and feminine, was informed by the colonial history of modernizing Estonia. This analysis follows the thinking of Amber Musser, Heather McClintock, and other post-colonial scholars who address how racialized regulations of gender and sexuality constitute social relations: Oks's transgressions of sexuality express racial formation and the regulations of nationalism. Though Baltic Germans affected the enculturation of Estonians, and serfdom was ended in 1816 in the Governorate of Estonia, class differences between peasants and elite remained enormous, especially in Saaremaa. In the prose-poems, Oks describes the "flesh" (*ihu*) of this ethnically charged difference exacerbated by Russian imperialism and cultural aggression.

In the second part of this essay, I argue that the genre of "mood" (*meele-olu*) figures at two levels in the prose-poems: first within the text—following Schopenhauer's philosophy—as elliptical descriptions of cyclical desire. Secondly, "moods" operate as the text itself, and represent the author's attempt to revive Estonian literature through decadence and the prose poem. This second innovation follows Taine's theory of art, according to which any work of art conveys the inherited "temperament" of a race. Similar to Yeats in his 1903 essay, "The Autumn of the Body" and his attempts to forge an "aristocratic esoteric Irish literature," for both noble and low-class person, Oks linguistically innovated the Estonian language (Dowling 1986, 247–8). As I demonstrate through his criticism, Oks had not lost the revolutionary fervour of 1905 but rather taken on the self-sacrificial challenge of the "folk" or the incipient Estonian nation. In order to do so, his poetics underwent the "decay of literature," following the organic metaphor which late Victorians gave nations and languages in their cycles of growth and decay (Dowling 1986, 46).

In the third part, I address the intersection of sex and race in the prose-poem's poetics of landscape or paysage. I read the aggressive masculinity of Oks' processual narrator and his preoccupation with the maternal function as expressions of racialized oppression. The third text "Nimetu Elajas"

(1.7.1909) Oks labelled with the French term for landscape, *paysage*, a testament to the recurrence of rural milieu and the countryside throughout the cycle. I refer to the “mother(land)scape” as the description of landscape and mood by way of masochistic sensations of “female” submission. The motifs of domestic animals, livestock and the autumnal countryside repeat themselves within “mother(land)scapes.” The boundary between the body and landscape depended on the “mood” of present experience, which included the pornographic gaze and the affects of racialized difference, both threats to the homogenous ‘nation’ of the Russian empire and symptoms of a degenerate breed (Hearne 2021, 216).

In the final section, I turn to the third part of the cycle, “The Nameless Beast,” and further philosophical interpretations. Oks’s prose-poetry represents desiring-production as a pornographic transgression, what I call “porno-theology,” while his metaphysics may also be compared with Indian and Buddhist cosmological descriptions of the madness of the afflictions, disturbances in the mind of all living beings. In contrast to a Christian metaphysics, I follow the Schopenhauerian influence and suggest that the affective labour of the moods also can be read as the practice of viewing all beings as mothers in potentially infinite cycles of rebirth. Read as a compassionate act, the ecstatic self-immolation of the author-narrator becomes an autumn of the body *on fire*.

Ian T. Gwin is a translator and doctoral researcher at the University of Washington, whose research and writing focuses on Estonian, Finnish, and Baltic literature. His dissertation focuses on the genre of the fairy tale through the representation and reception of water-spirits in fairy tales after the publication of Hans Christian Andersen’s “The Little Mermaid”. A comparative study, it treats the crossing of folklore and literary decadence around the Baltic Sea. He participates in the Under and Tuglas Literature Institute of the Estonian Academy of Sciences’ project *Emergence of a Civilized Nation: Decadence and Transitionality in 1905–1940* and is working at the University of Helsinki with Professor Riikka Rossi as an American Scandinavian Foundation Fellow in 2025–6.

E-mail: iangwin[at]uw.edu